

Monika Tomkiewicz. **Zbrodnia Ponarska 1941–1944**. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2022. – 432 p. ISBN 978-83-8229-459-0

Istorikas Zigmąs Vitkus, kalbėdamas apie Panerių memorialo praeitį ir dabartį, pažymi, kad pažvelgus į memoriale esančią infrastruktūrą, neapleidžia laikinumo jausmas¹. Galima drąsiai sutikti su šiuo autoriaus teiginiu, ypač atsižvelgiant į nesibaigiančias diskusijas ir planus pertvarkyti didžiausią Lietuvoje masinių žudynių vietą ir tinkamai pagerbti čia nužudytų aukų atminimą, įgalinant lankytoją plačiau ir daugiau sužinoti apie šios vietos istoriją. Nors memorialo rekonstrukcijos ir sutvarkymo planai prikeliama ir vėl prapuola įstaigų koridoriuose ir stalčiuose, to negalėtume pasakyti apie šios vietos tyrimus, kurių gausa per pastaruosius keletą metų rodo Panerių išskirtinumą ir svarbą ne tik Lietuvos, bet ir pasaulio istorijos kontekste.

Greta jau minėto Z. Vitkaus, parašiusio detalią ir išsamią monografiją apie Panerių memorialą, būtina paminėti ir kitus tyrimus, kuriuose detaliam atskleidžiama šios vietos istorija. Pirmiausia tai archeologo Sauliaus Sarcevičiaus ir jo kolegų vykdyti masinių žudynių vietos Paneriuose tyrimai, atlikti nedestrukciniais metodais, detaliam nustatant šios vietos topografiją Antrojo pasaulinio karo metais. Jie lokalizavo čia egzistavusius objektus: masinių žudynių duobes ir griovius, kelių ir vartų sistemą ir kt.² Netruksta tyrimų ir apie masinių žudynių Paneriuose vykdytojus ar tam tikrus šioje vietoje vykusius įvykių epizodus. Arūnas Bubnys savo studijoje apie SD Vilniaus ypatingąjį būrį pateikia detalią informaciją apie šio būrio suformavimą, veikimą ir personalinę sudėtį³, o Andrejus

¹Z. Vitkus, *Atminties miškas: Paneriai istorijoje, kultūroje ir politikoje*, Vilnius, 2022, p. 341.

²*Nusikaltimų pėdsakai neišnyksta: masinės žudynės Panerių miške 1941–1944 metais*, sud. S. Sarcevičius, S. Stasiulis, Vilnius, 2021. Mažesnės apimties tyrimus Paneriuose atliko ir užsienio tyrėjų grupė, žr.: J. Seligman, P. Bauman, R. Freund, [et. al.], Mapping Ponar (Paneriai): a reassessment, *Human Remains and Violence*, vol. 6, no. 1 (2020), p. 15–39; A. F. McClymont, P. D. Bauman, R. Freund, J. Seligman, [et. al.], Preserving Holocaust history: Geophysical investigations at the Ponary (Paneriai) extermination site, *Geophysics*, vol. 87(1), 2022, p. 15–25.

³A. Bubnys, *Vokiečių saugumo policijos ir SD Vilniaus ypatingasis būrys 1941–1944 metais*, Vilnius, 2019.

Angrickas savo monografijoje nagrinėja nacių veiksmus, siekiant sunaikinti Paneriuose vykdytų nusikaltimų pėdsakus ir įrodymus, suformuojant 80 kalinių „degintojų“ brigadą (*Sonderkommando 1005A*), kuri 1943 m. pabaigoje Paneriuose pradėjo ekshumuoti nužudytųjų palaikus ir juos deginti⁴. Visi šie tyrimai, atskirai neįvardijant daugybės dienoraščių, atsiminimų ar kitų liudijimų, skaitytojui ir tyrėjui leidžia susidaryti detalų Panerių vaizdinį: nuo vilniečiams ir miesto svečiams draugiškos ir ramios gamtos apsuptos vietos prieškarui iki masinių žudynių vietos vokiečių okupacijos metais ir šiuos nusikaltimus liudijančio memorialo šiandien.

Lenkų istorikės Monikos Tomkiewicz monografija apie vokiečių okupacijos metais Panerių miške vykusias masines žudynes yra atnaujintas 2008 m. pasirodžiusio tyrimo leidimas⁵, papildytas 53 lenkų aukų pavardėmis (knygoje pateikiamas iš viso 406 identifiкуotų lenkų, nužudytų Paneriuose, sąrašas), naujausia istoriografija ir archyviniais šaltiniais, iliustracine medžiaga. Reikia pažymėti, kad ši knyga ne vienintelis M. Tomkiewicz darbas, susijęs su Vilniumi – 2018 m. pasirodė ir jos monografija apie Lukiškių kalėjimo istoriją 1939–1953 m.⁶

Aptariama monografija chronologiškai suskirstyta į penkis skyrius. Pirmajame pristatoma vokiečių okupacijos pradžia, vietos ir okupacinės valdžios struktūros ir kt. Antrajame skyriuje aptariamos Paneriuose nužudytų aukų grupės, Lukiškių kalėjimo veikimas ir kasdienybė vokiečių okupacijos metais. Trečiojoje monografijos dalyje autorė trumpai pristato pačių Panerių vietos istoriją, aprašo aukų transportavimą ir egzekucijų eigą, taip pat nagrinėja galimą šioje masinių žudynių vietoje nužudytų aukų skaičių. Ketvirtasis knygos skyrius skirtas jau minėtam Paneriuose nužudytųjų palaikų deginimui, taip siekiant sunaikinti šioje vietoje įvykdytų nusikaltimų masto įrodymus. Taip pat aptariami sovietų įkurtos Ypatingosios komisijos 1944 m. rugpjūčio mėnesį Paneriuose vykdyti tyrimai, pateikiama trumpa Panerių memorialo istorija ir jame egzistuojančių paminklų atsiradimo aplinkybės, memoriale veikiančios ekspozicijos kaita ir naujaisi atlikti tyrimai, leidę rekonstruoti šios masinės žudynių vietos topografiją karo metais. Penktajame skyriuje autorė analizuoja pokariu ir po 1990 m. įvairiose šalyse vykusius teisinius procesus, susijusius su Panerių žudynėmis ir juose dalyvavusiais asmenimis. Monografija užbaigiama 26 priedais, kurie papildo ir išplečia autorės pateikiamus faktus ir aptariamus įvykius.

M. Tomkiewicz tyrimas apibendrina gausią istoriografiją ir memuaristinę literatūrą apie Paneriuose vokiečių okupacijos metais vykusias žudynes, ypač apie šioje vietoje

⁴ A. Angrick, „*Aktion 1005*“ – *Spurenbeseitigung von NS-Massenverbrechen 1942–1945*, Göttingen, 2018.

⁵ M. Tomkiewicz, *Zbrodnia w Ponarach 1941–1944*, Warszawa, 2008.

⁶ Ta pati, *Więzienie na Łukiszkach 1939–1953*, Warszawa, 2018.

nužudytus lenkus. Tiesa, dalis autorės teiginių yra pasenę ir neatitinka naujausių istorinių tyrimų išvadų, pvz., teiginys, kad prasidėjus karui Birželio sukilime dalyvavo apie 100 tūkst. sukilėlių (p. 62), lietuvių istoriografijoje imtas kvestionuoti jau beveik prieš 30 metų, teigiant, kad sukilime dalyvavo apie 10–15 tūkst. asmenų⁷. Šis ir panašūs netikslumai, manytina, atsirado dėl to, kad autorė, aptardama Lietuvoje veikusį antisovietinį pogrindį ar vokiečių okupacinės valdžios Lietuvoje struktūras, remiasi prieš 20 metų ir seniau išleistais veikalais, už savo tyrimo ribų palikdama išsamų ir fundamentalų Christopho Dieckmanno darbą⁸ apie vokiečių okupaciją Lietuvoje ar kitų autorių naujesnius tyrimus.

Stipriausia šios monografijos pusė yra trečiajame skyriuje pateikiami Paneriuose sušaudytųjų skaičiavimai, taip pat jau minėtas 406 identifikuotų lenkų aukų sąrašas (p. 189–214). Paneriuose sušaudytųjų skaičius istoriografijoje kelia daug klausimų ir yra vertas atskiros įvairių šalių tyrėjų akademinės diskusijos. Šio klausimo aktualumą lemia ir tai, kad autoriai remiasi skirtingais skaičiavimais, dokumentiniais šaltiniais ar liudytojų pasakojimais. Pvz., sovietų Ypatingoji komisija, atlikusi savo tyrimą Paneriuose, konstatavo, kad šioje vietoje nužudyta 100 tūkst. aukų, o „degintojų“ komandos narių liudijimais, šie skaičiai svyruoja tarp 56–68 tūkst.⁹ Klausimų kyla ir dėl Paneriuose sušaudytų atskirų tautybių aukų skaičiaus, pvz.: lenkų aukų istoriografijoje kai kurie autoriai suskaičiuoja 1,5–20 tūkstančių¹⁰.

Šiuos klausimus detalai aptaria ir M. Tomkiewicz, pateikdama gausybę lentelių, kuriose apibendrinta archyvinuose šaltiniuose esanti statistinė informacija. Ji pažymi, kad tikslų Paneriuose nužudytų aukų skaičių sunku nustatyti, nes neišliko dokumentai, be to, naciai organizavo aukų palaikų ekshumavimą ir deginimą. Vis dėlto autorė, apibendrinusi archyvinius šaltinius ir liudijimus, daro išvadą, kad Paneriuose 1941–1944 m. sušaudyta apie 80 tūkst. žmonių, iš jų 72 tūkst. žydų (p. 183). Likusieji 8 tūkst. – kitų tautybių aukos, kurias sunkiau detalizuoti ir identifikuoti, tačiau autorė daro prielaidą, kad tarp jų buvo apie 40 romų, apie 1 tūkst. lietuvių, baltarusių ir asmenų, identifikuotų kaip komunistai, taip pat apie 1,5–2 tūkst. lenkų ir 5 tūkst. sovietų karo belaisvių (p. 184).

Apibendrinant galima teigti, kad Monikos Tomkiewicz monografija yra reikšmingas darbas, apibendrinantis daug archyvinių šaltinių ir kitų autorių atliktus tyrimus. Nors šis

⁷ V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)*, Vilnius, 1996, p. 88. Šiems Valentino Brandišausko dar 1996 m. atliktiems skaičiavimams pritaria ir Ch. Dieckmannas, žr.: Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*, Göttingen, 2011, Bd. 1, S. 421–422.

⁸ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*, Göttingen, 2011, Bd. 1–2.

⁹ Z. Vitkus, min. veik., p. 57.

¹⁰ Ten pat, p. 58.

tyrimas orientuotas labiau į Lenkijos skaitytoją, tačiau autorės pateikiama informacija, kruopščiai surinkti archyviniai duomenys ir atlikti Paneriuose sušaudytų aukų skaičiavimai neabejotinai yra svarbūs visiems tyrinėjantiems masines žudynes Panerių miške ir Holokaustą Lietuvoje.

Stanislovas Stasiulis
(Lietuvos istorijos institutas)